

Reproduction of Inequality or Social mobility? A Sociological Study of the Lived Experience of Student Workers in Light of Pierre Bourdieu's Theory of Capital and the Field

Mohsen Alaie Bousjin¹

1. Assistant Professor, Department of Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran
m.alaei@pnu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type Research Article Article history Received: 12 April 2026 Accepted: 2 June 2026 Published: 18 June 2026 Keywords: Student worker, Pierre Bourdieu, reproduction of inequality, social mobility, cultural capital, habitus, field, agency.	Introduction: In modern discourse, the university has always been known as the most important lever for social mobility and transition from class inequalities. However, the increasing spread of the phenomenon of employment while studying – the phenomenon of the “student worker” – has challenged this notion. The present study aimed to answer the fundamental question of whether the dual position of “student-worker” in the Iranian higher education system creates the basis for the reproduction of structural inequalities or can it provide a platform for social mobility? Method: This study was conducted with a qualitative approach and an interpretive phenomenological approach. The research participants were 15 student workers studying at three public universities in Tehran, who were selected using a purposive sampling method with maximum diversity. Data were collected through in-depth semi-structured interviews. Data analysis was performed using thematic analysis (Brown and Clark, 2006) and MAXQDA software. The theoretical framework of the study was based on three key concepts of Pierre Bourdieu: capital (economic, cultural, and social), habitus, and field. Findings: An in-depth analysis of the lived narratives of working students led to the identification of four main themes: (1) the dual habitus gap; (2) mechanisms of inequality reproduction; (3) mechanisms facilitating mobility; and (4) the outcomes of the dual path. The findings showed that about one-third of the participants followed the path of upward mobility, half followed the path of class position reproduction, and about one-fifth followed the path of status decline and dropout. Conclusion: By moving beyond a purely economic perspective on the phenomenon of simultaneous employment and education, the present study shows that the situation of the “working student” is an arena of dialectical battle between structure and agency. The policy implications of the findings for the higher education system and the social security organization are discussed.
Cite this article: Alaie Bousjin, M. (2026). Reproduction of Inequality or Social mobility? A Sociological Study of the Lived Experience of Student Workers in Light of Pierre Bourdieu's Theory of Capital and the Field. <i>Labour and Social Protection Studies</i>, 1(3), 65-80. ©The Author(s). Publisher: Labor and Social Security Institute	

بازتولید نابرابری یا تحرک اجتماعی؟ مطالعه جامعه‌شناختی تجربه زیسته دانشجویان کارگر در پرتو نظریه سرمایه و میدان پیر بوردیو

محسن علائی بوسجین^۱

۱. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران m.alaei@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله پژوهشی تاریخچه دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۲۳ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۲ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۲۸ کلیدواژه‌ها دانشجوی کارگر، پیر بوردیو، بازتولید نابرابری، تحرک اجتماعی، سرمایه فرهنگی، هیتوس، میدان، عاملیت.	مقدمه: دانشگاه در گفتمان مدرن، همواره به عنوان مهم‌ترین اهرم تحرک اجتماعی و گذار از نابرابری‌های طبقاتی شناخته شده است. اما گسترش روزافزون پدیده اشتغال همزمان با تحصیل - پدیده «دانشجوی کارگر» - این انگاره را با چالش روبه‌رو ساخته است. پژوهش حاضر با هدف پاسخ به این پرسش بنیادین انجام شده است که آیا موقعیت دوگانه «دانشجو-کارگر» در نظام آموزش عالی ایران زمینه‌ساز بازتولید نابرابری‌های ساختاری است یا می‌تواند بستری برای تحرک اجتماعی فراهم آورد؟ روش: این پژوهش با رویکرد کیفی و به شیوه پدیدارشناسی تفسیری انجام شده است. مشارکت‌کنندگان پژوهش، ۱۵ دانشجوی کارگر شاغل به تحصیل در سه دانشگاه دولتی شهر تهران بودند که با روش نمونه‌گیری هدفمند و با حداکثر تنوع انتخاب شدند. داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته عمیق گردآوری گردید. تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل تماتیک (براون و کلارک، ۲۰۰۶) و با بهره‌گیری از نرم‌افزار MAXQDA انجام شد. چارچوب نظری پژوهش بر سه مفهوم کلیدی پیر بوردیو یعنی سرمایه (اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی)، هیتوس و میدان استوار بود. یافته‌ها: تحلیل عمیق روایت‌های زیسته دانشجویان کارگر به شناسایی چهار تم اصلی انجامید: (۱) شکاف هیتوسی دوگانه؛ (۲) مکانیسم‌های بازتولید نابرابری؛ (۳) مکانیسم‌های تسهیل‌گر تحرک؛ و (۴) سرانجام‌های مسیر دوگانه. یافته‌ها نشان داد که حدود یک‌سوم مشارکت‌کنندگان مسیر تحرک صعودی، نیمی مسیر بازتولید موقعیت طبقاتی و حدود یک‌پنجم مسیر افت موقعیت و ترک تحصیل را طی کرده‌اند. نتیجه‌گیری: پژوهش حاضر با عبور از نگاه صرفاً اقتصادی به پدیده اشتغال همزمان با تحصیل، نشان می‌دهد که موقعیت «دانشجوی کارگر» عرصه نبرد دیالکتیکی میان ساختار و عاملیت است. دلالت‌های سیاستی یافته‌ها برای نظام آموزش عالی و سازمان تأمین اجتماعی مورد بحث قرار گرفته است.
استناد: علائی بوسجین، م. (۱۴۰۵). بازتولید نابرابری یا تحرک اجتماعی؟ مطالعه جامعه‌شناختی تجربه زیسته دانشجویان کارگر در پرتو نظریه سرمایه و میدان پیر بوردیو. <i>مطالعات کار و حمایت اجتماعی</i>، ۱(۳)، ۸۰-۶۵. ناشر: مؤسسه کار و تأمین اجتماعی © نویسندگان.	

Extended Abstract

Purpose

The higher education system in modern societies has always played a central role in reproducing or moderating social inequalities. On the one hand, the functionalist approach believes that higher education provides a platform for upward social mobility by selecting the most qualified individuals based on individual capabilities (Davis and Moore, 1945). On the other hand, the social reproduction approach, led by Pierre Bourdieu, has shown that the educational system actually helps to reproduce class privileges; because academic success is more due to inherited cultural capital and the adaptation of class habitus to the field of education than to natural talent (Bourdieu and Passeron, 1990). In recent years, an emerging phenomenon in the Iranian higher education system has attracted the attention of researchers: the simultaneous employment of a significant number of students in a variety of jobs, from part-time service jobs to full-time industrial labor. According to unofficial statistics, a significant percentage of students at public and private universities in the country have turned to employment to cover their education and living expenses. This phenomenon, referred to as the “working student,” raises fundamental questions about the relationship between higher education and social inequality.

Is the “working student” an objective example of social mobility; someone who, with extra effort, moves from the working class to the higher classes? Or, on the contrary, is the dual position of “student-worker” itself a factor in reproducing inequality and intensifying class pressures? This is the central question of the present study. Previous research in Iran has focused more on the quantitative and economic aspects of student employment; factors such as “the impact of employment on GPA,” “economic incentives for student work,” or “the relationship between employment and mental health.” However, what has been neglected so far is the quality of the lived experience of working students and an in-depth sociological analysis of this phenomenon within a coherent theoretical framework. The innovation of the present study can be summarized in three axes:

1. Using Bourdieu's theoretical framework (capital, habitus, field) to analyze the phenomenon of student workers
2. Using a qualitative phenomenological method to achieve the depth of lived experience
3. Presenting a model of the paths of outcome (mobility, reproduction, decline) based on the interaction of structure and agency

Method

Research approach, participants, and data collection tools: Given the nature of its questions, which are in search of the “quality” and “meaning” of the lived experience of student workers, the present study used a qualitative approach, specifically the interpretive phenomenological method (IPA). The research population included all student workers studying at public universities in Tehran in the academic year 1403-1404. Sampling was carried out using a purposive method with maximum diversity, and after conducting 15 interviews, theoretical saturation was achieved. Participants included 8 women and 7 men, aged 20 to 28, who worked in a variety of occupations, including industrial labor, service labor, motor courier, construction labor, sales, and Snap driving, working 20 to 50 hours per week. The main data collection tool was a semi-structured interview guide designed in five sections: initial capital and class background, work and university fields, habitus gap, mechanisms of reproduction and mobility, and future prospects. Each interview lasted between 45 and 90 minutes and was recorded and transcribed verbatim before being prepared for analysis. Data analysis, validity, and ethical considerations: Data analysis was conducted using Brown and Clarke’s (2006) thematic analysis method in six stages (familiarization with the data, generation of initial codes, search for themes, review of themes, definition and naming of themes, and report generation). In the

coding process, 112 initial codes were identified, which were then categorized into 28 core codes and finally reduced to four main themes. MAXQDA software version 2022 was used for data analysis. To increase the validity of the findings, four criteria of Lincoln and Guba (1985) were used, including validity (participant feedback and long-term observation), transferability (rich description of the research context), reliability (maintaining complete documentation and external audit), and confirmability (recording self-reflection and direct quotes). Co-coding was performed by another researcher on 20% of the data with an agreement coefficient of 0.86. Ethical considerations included obtaining informed consent, ensuring confidentiality of information, the right to withdraw at any stage, and complete transparency in the objectives of the research.

Findings

The findings of this study clearly show that the situation of the “working student” is an arena of dialectical conflict between structure and agency. On the one hand, initial capitals (especially inherited cultural capital and social capital) and the location of the fields involved (especially the mismatch between the occupational field and the field of study) create structural pressures to reproduce inequality. On the other hand, individual agency (time management strategies, flexible job selection, symbolic resistance) and the presence of institutional agents (supportive professors) can change the path towards upward mobility. This finding is fully consistent with Bourdieu’s theory, which emphasizes the role of cultural capital in the reproduction of inequality. Bourdieu (1990) showed that academic success is largely dependent on inherited cultural capital. In the present study, 14 out of 15 participants spoke of a lack of inherited cultural capital and considered this deficiency to be a serious obstacle in their educational path. This finding is also consistent with previous studies in Iran (Shafipour Motlagh, 2016).

However, beyond Bourdieu, the present study also highlights the role of agency and institutional agents. Bourdieu is accused of being deterministic; that is, he places too much emphasis on structure and too little attention on the possibility of conscious action and change. Our findings show that although the structure exerts great pressure, a group of student workers (about one-third) manage to achieve upward mobility. This success is due to both “agential” (individual strategies) and “relational” (the presence of institutional agents) factors. This finding is consistent with the concept of “collective cultural capital” by Yusso (2005) and Stanton-Salazar’s (2011) theory of institutional agents.

Conclusion

The answer to the main research question (reproduction of inequality or social mobility?) is that both are possible in the same bioworld. The Iranian higher education system and labor market simultaneously incorporate both mechanisms of reproduction and mechanisms of mobility. What determines the outcome is a specific combination of capitals, the location of the fields, and the agency of the actor. However, what emerges from this research is the warning that the scale of structure is heavier than the scale of agency; the majority of participants (about two-thirds) either remained on the path of reproduction or abandoned the path of education. This finding is a wake-up call for policymakers: without targeted support interventions, the promise of “social mobility through college” for working-class children will become a mirage.

مقدمه

نظام آموزش عالی در جوامع مدرن، همواره نقشی کانونی در بازتولید یا تعدیل نابرابری‌های اجتماعی ایفا کرده است. از یک سو، رویکرد کارکردگرایانه بر این باور است که آموزش عالی با گزینش شایسته‌ترین افراد بر اساس توانمندی‌های فردی، بستری برای تحرک اجتماعی صعودی فراهم می‌آورد (دیویس و مور، ۱۹۴۵). از سوی دیگر، رویکرد بازتولید اجتماعی، به رهبری پیر بوردیو، نشان داده است که نظام آموزشی عملاً به بازتولید امتیازات طبقاتی کمک می‌کند؛ چراکه موفقیت تحصیلی بیش از آنکه مرهون استعداد طبیعی باشد، ناشی از سرمایه فرهنگی ارثی و سازگاری هبیتوس طبقاتی با میدان آموزش است (بوردیو و پاسرون، ۱۹۹۰). در سال‌های اخیر، پدیده نوظهوری در نظام آموزش عالی ایران توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است: اشتغال همزمان تعداد قابل توجهی از دانشجویان به کارهای متنوع، از کارهای پاره‌وقت خدماتی تا کارگری تمام‌وقت صنعتی. بر اساس آمارهای غیررسمی، درصد قابل توجهی از دانشجویان دانشگاه‌های دولتی و آزاد کشور برای تأمین هزینه‌های تحصیل و زندگی به اشتغال روی آورده‌اند. این پدیده که با عنوان «دانشجوی کارگر» از آن یاد می‌شود، پرسش‌های بنیادینی را درباره رابطه میان آموزش عالی و نابرابری اجتماعی پیش می‌نهد.

آیا «دانشجوی کارگر» مصداق عینی تحرک اجتماعی است؛ فردی که با تلاش مضاعف خود را از قشر کارگر به طبقات بالاتر می‌رساند؟ یا برعکس، موقعیت دوگانه «دانشجو-کارگر» خود عاملی برای بازتولید نابرابری و تشدید فشارهای طبقاتی است؟ این پرسش محوری پژوهش حاضر است.

پژوهش‌های پیشین در ایران بیشتر به جنبه‌های کمی و اقتصادی اشتغال دانشجویی پرداخته‌اند؛ عواملی نظیر «تأثیر اشتغال بر معدل»، «انگیزه‌های اقتصادی کار دانشجویی»، یا «رابطه اشتغال و سلامت روان». اما آنچه تاکنون مغفول مانده است، کیفیت تجربه زیسته دانشجویان کارگر و تحلیل جامعه‌شناختی عمیق این پدیده در چارچوب نظریه‌ای منسجم است. نوآوری پژوهش حاضر در سه محور خلاصه می‌شود:

۱. بهره‌گیری از چارچوب نظری بوردیو (سرمایه، هبیتوس، میدان) برای تحلیل پدیده دانشجوی کارگر
۲. استفاده از روش کیفی پدیدارشناسی برای دستیابی به عمق تجربه زیسته
۳. ارائه مدلی از مسیرهای سرانجام (تحرک، بازتولید، افت) بر اساس تعامل ساختار و عاملیت

اهداف و سؤالات

هدف کلی: تبیین جامعه‌شناختی تجربه زیسته دانشجویان کارگر در پرتو نظریه سرمایه و میدان پیر بوردیو

اهداف اختصاصی

- شناسایی ویژگی‌های سرمایه (اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی) دانشجویان کارگر
- واکاوی تجربه زیسته شکاف هبیتوسی میان میدان دانشگاه و میدان کار
- شناسایی مکانیسم‌های بازتولید نابرابری و مکانیسم‌های تسهیل‌گر تحرک
- ارائه مدلی از سرانجام‌های مسیر دانشجویان کارگر

سؤالات

۱. دانشجویان کارگر از چه سطوح و انواع سرمایه (اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی) برخوردارند؟
۲. تجربه زیسته «شکاف هبیتوسی» در میان دانشجویان کارگر چگونه بروز می‌کند؟
۳. چه مکانیسم‌هایی به بازتولید نابرابری در میان دانشجویان کارگر منجر می‌شود؟
۴. چه مکانیسم‌هایی به تحرک اجتماعی صعودی در میان دانشجویان کارگر کمک می‌کند؟
۵. مسیرهای سرانجام (تحرک، بازتولید، افت) در میان دانشجویان کارگر چگونه قابل تبیین است؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

پیر بوردیو و نظریه بازتولید: پیر بوردیو (۱۹۳۰-۲۰۰۲)، یکی از تأثیرگذارترین جامعه‌شناسان قرن بیستم، نظریه‌ای بدیع برای تبیین مکانیسم‌های بازتولید نابرابری ارائه داد. برخلاف مارکسیسم کلاسیک که بر نقش تعیین‌کننده زیربنا (اقتصاد) تأکید داشت، بوردیو بر اهمیت لایه‌های میانی و نمادین تأکید می‌کند. سه مفهوم کلیدی نظریه او عبارتند از: سرمایه، هبیتوس و میدان.

الف) سرمایه: بوردیو سرمایه را به «انباشت کار» تعریف می‌کند که می‌تواند اشکال مختلفی به خود بگیرد. او سه شکل اصلی سرمایه را متمایز می‌سازد:

انواع سرمایه و تجسم آن در دانشجوی کارگر: در چارچوب نظریه بوردیو (Bourdieu, 1986)، سرمایه در سه شکل اصلی قابل شناسایی است که هر یک کارکردهای متمایزی در موقعیت‌های اجتماعی ایفا می‌کنند و در مورد دانشجوی کارگر (کارگر ماهری که همزمان به تحصیل اشتغال دارد) تجسم خاصی پیدا می‌کنند:

سرمایه اقتصادی^۱: به منابع مالی اطلاق می‌شود که قابلیت تبدیل مستقیم به پول را دارند؛ شامل درآمد، دارایی‌ها، املاک و سایر منابع مادی. در مورد دانشجوی کارگر، سرمایه اقتصادی به صورت درآمد حاصل از کار، توانایی پرداخت شهریه دانشگاه، تأمین هزینه‌های جاری زندگی، و امکان خرید تجهیزات تحصیلی مانند لپ‌تاپ و کتب تخصصی تجسم می‌یابد.

سرمایه فرهنگی^۲: شامل دانش، مهارت‌ها، مدارک تحصیلی، و سلیقه فرهنگی و هنری است که در سه حالت قابل تجسم می‌باشد: (۱) حالت تجسم‌یافته^۳: دانش و مهارت‌هایی که در ذهن و بدن فرد درونی شده‌اند، مانند تسلط بر زبان تخصصی، مهارت‌های فنی و توانایی تحلیل مسائل پیچیده؛ (۲) حالت عینیت‌یافته^۴: دارایی‌های فرهنگی ملموس مانند کتاب‌ها، کامپیوتر، نرم‌افزارهای تخصصی، و تجهیزات آزمایشگاهی؛ (۳) حالت نهادینه‌شده^۵: مدارک تحصیلی و گواهی‌های رسمی که توسط نهادهای آموزشی و حرفه‌ای تأیید شده‌اند، مانند دیپلم، گواهی‌های فنی و حرفه‌ای، و مدارک دانشگاهی.

سرمایه اجتماعی^۶: به مجموعه منابع واقعی یا بالقوه که از طریق داشتن شبکه پایدار از روابط، عضویت در گروه‌ها و دسترسی به منابع از طریق دیگران حاصل می‌شود، اطلاق می‌گردد. در مورد دانشجوی کارگر، سرمایه اجتماعی به صورت آشنایی با اساتید و راهنمایان تحصیلی، شبکه دوستان دانشگاه در دانشجو در دانشگاه، ارتباطات صنفی با سایر کارگران ماهر، عضویت در انجمن‌های علمی و حرفه‌ای، و ارتباط با کارفرمایان بالقوه تجسم می‌یابد.

این سه شکل سرمایه به صورت تعاملی و تبدیل‌پذیر عمل می‌کنند؛ به عنوان مثال، سرمایه اقتصادی می‌تواند به سرمایه فرهنگی (از طریق پرداخت شهریه و خرید کتاب) تبدیل شود، سرمایه فرهنگی می‌تواند به سرمایه اجتماعی (از طریق دریافت معرفی‌نامه از اساتید) تبدیل گردد، و سرمایه اجتماعی می‌تواند به سرمایه اقتصادی (از طریق یافتن شغل بهتر از طریق شبکه ارتباطات) تبدیل شود.

نکته کلیدی در نظریه بوردیو آن است که این سرمایه‌ها «قابلیت تبدیل» به یکدیگر را دارند. مثلاً سرمایه اقتصادی را می‌توان صرف خرید کتاب (سرمایه فرهنگی عینیت‌یافته) کرد یا با پرداخت شهریه دانشگاه، سرمایه فرهنگی نهادینه‌شده (مدرک) به دست آورد. با این حال، این تبدیل یک‌به‌یک و بدون هزینه نیست. دانشجوی کارگری که تمام درآمد خود را صرف هزینه‌های جاری زندگی می‌کند، فرصت کمتری برای تبدیل سرمایه اقتصادی به سرمایه فرهنگی دارد.

¹ Economic Capital

² Cultural Capital

³ Embodied State

⁴ Objectified State

⁵ Institutionalized State

⁶ Social Capital

ب) هبیتوس: هبیتوس «سیستمی از تمایلات پایدار و قابل انتقال» است؛ یعنی مجموعه‌ای از شیوه‌های نگرش، تفکر و عمل که در فرآیند جامعه‌پذیری اولیه (عمدتاً در خانواده) درونی می‌شود و سپس در موقعیت‌های مختلف، کنش‌های فرد را سازمان می‌دهد. هبیتوس «تاریخ تجسم‌یافته» فرد است؛ چارچوبی که محدودیت‌ها و امکانات را به او نشان می‌دهد. در تحلیل بوردیو، موفقیت تحصیلی تا حد زیادی به میزان «سازگاری» میان هبیتوس طبقاتی دانشجو و «میدان» دانشگاه بستگی دارد. دانشجویان طبقات بالا هبیتوسی را درونی کرده‌اند که با انتظارات ضمنی نظام آموزشی (نحوه بیان، سلیقه فرهنگی، رابطه با اساتید) همخوانی دارد. در مقابل، دانشجویان طبقات پایین با «شکاف هبیتوسی» مواجه‌اند؛ آن‌ها در فضایی بیگانه قرار می‌گیرند و هزینه مضاعفی برای سازگاری می‌پردازند.

ج) میدان: میدان به «فضایی از روابط عینی میان موقعیت‌ها» اطلاق می‌شود که کنشگران در آن برای تصاحب انواع سرمایه با یکدیگر رقابت می‌کنند. هر میدان قواعد بازی خاص خود را دارد. در این پژوهش، دو میدان اصلی مورد توجه است: میدان دانشگاه (با قواعدی نظیر تأمل نظری، رابطه سلسله‌مراتبی استاد-دانشجو، ارزش‌گذاری بر نمرات و مدارک) و میدان کار (با قواعدی نظیر کنش عملی و فوری، انضباط خط تولید، روابط قدرت کارفرما-کارگر). مشکل اساسی دانشجوی کارگر آن است که باید همزمان در دو میدان با قواعد متفاوت و گاه متضاد، حضور یابد و هبیتوس متناسب با هر میدان را به کار گیرد. این وضعیت «دوگانگی میدانی» منبع اصلی فشارها و چالش‌های آنان است. عاملیت و کارگزاران نهادی: یکی از نقدهای اساسی وارد بر بوردیو، جبرگرایی اوست. در پاسخ، نظریه‌پردازان متأخر بر «عاملیت» کنشگران تأکید کرده‌اند. یوسو (Yosso, 2005) با معرفی مفهوم «سرمایه جمعی فرهنگی» نشان می‌دهد که دانشجویان طبقات پایین از منابع متنوعی (سرمایه آرمانی، سرمایه مقاومتی، سرمایه اجتماعی همتایان) برخوردارند که در چارچوب بوردیویی معمولاً نادیده گرفته می‌شود. استنتون-سالازار (Stanton-Salazar, 2011) نیز بر نقش "کارگزاران نهادی" تأکید می‌کند. کارگزار نهادی به فردی درون نهاد (مانند یک استاد حمایت‌گر، مشاور تحصیلی، یا کارمند آگاه) گفته می‌شود که می‌تواند به انتقال منابع و فرصت‌ها به دانشجویان محروم کمک کند. حضور یا عدم حضور چنین کارگزارانی، نقشی تعیین‌کننده در مسیر تحرک یا بازتولید دارد.

پیشینه پژوهش

الف) مطالعات خارجی

پژوهش‌های خارجی در مورد اشتغال همزمان با تحصیل عمدتاً در چهار دسته جای می‌گیرند:

دسته اول: مطالعات کمی تأثیر اشتغال بر عملکرد تحصیلی. این مطالعات معمولاً نشان می‌دهند که اشتغال تا سقف ۲۰-۱۵ ساعت در هفته تأثیر منفی چندانی بر عملکرد تحصیلی ندارد، اما اشتغال تمام‌وقت با کاهش معدل و افزایش افت تحصیلی همراه است (همانطور که در مرور نظام‌مند هولمن و همکاران، ۲۰۱۴ گزارش شده است).

دسته دوم: مطالعات اقتصادی انگیزه‌های کار دانشجویی. این مطالعات نشان می‌دهند که افزایش شهریه‌ها و هزینه‌های زندگی، مهم‌ترین عامل روی آوردن دانشجویان به کار است (بومول، ۲۰۱۸).

دسته سوم: مطالعات جامعه‌شناختی با رویکرد بوردیویی. رویینز (۲۰۰۴) در مطالعه‌ای تأثیرگذار نشان داد که دانشجویان طبقات پایین در انگلستان، علیرغم ورود به دانشگاه، همچنان با «شکاف هبیتوسی» مواجه‌اند و این شکاف در صورت اشتغال همزمان عمیق‌تر می‌شود. ریموند (۲۰۱۶) در فرانسه نشان داد که اشتغال دانشجویی می‌تواند هم مکانیسم بازتولید باشد (اگر کار نامرتبط با رشته و فاقد ارزش افزوده فرهنگی باشد) و هم مکانیسم تحرک (اگر کار مرتبط با رشته و دارای ارزش نمادین باشد).

دسته چهارم: مطالعات کیفی تجربه زیسته. مطالعه آدامز و همکاران (۲۰۲۲) در استرالیا، با مصاحبه با ۲۵ دانشجوی کارگر، نشان داد که آن‌ها از "خستگی نقشی" رنج می‌برند و استراتژی‌هایی نظیر «کاهش توقع تحصیلی» و «انتخاب رشته آسان‌تر» را به کار می‌گیرند.

مطالعات داخلی

پژوهش‌های داخلی در حوزه اشتغال دانشجویی عمدتاً در سه گروه قابل طبقه‌بندی هستند:

گروه اول: مطالعات عوامل مؤثر بر اشتغال دانشجویی. آقای و همکاران (۱۳۹۸) در مطالعه‌ای با ۴۰۰ دانشجوی دانشگاه تبریز نشان دادند که وضعیت اقتصادی خانواده، مهم‌ترین پیش‌بینی‌کننده اشتغال دانشجویی است.

گروه دوم: مطالعات پیامدهای اشتغال. شفیع‌پور مطلق (۱۳۹۵) نشان داد که اشتغال دانشجویی با کاهش سلامت روان و افزایش استرس همراه است. مزینی (۱۳۹۶) نیز نشان داد که اشتغال همزمان با تحصیل، تعارض نقش و تعارض کار-خانواده را افزایش می‌دهد.

گروه سوم: مطالعات مداخله‌ای و راهکارمحور. رضایی و همکاران (۱۴۰۰) با رویکرد آسیب‌شناختی، راهکارهایی نظیر انعطاف‌پذیری کلاس‌ها، ایجاد تسهیلات قرض‌الحسنه، و طراحی بسته‌های حمایتی را پیشنهاد داده‌اند.

شکاف تحقیقاتی: مرور پیشینه نشان می‌دهد که پژوهش‌های کیفی عمیق با رویکرد نظری مشخص (به ویژه بوردیو) در ایران بسیار محدود است. همچنین مطالعات موجود کمتر به تمایز میان انواع سرمایه و نقش آن در تعیین مسیر سرانجام پرداخته‌اند. پژوهش حاضر درصدد پر کردن همین شکاف است.

روش‌شناسی

رویکرد تحقیق، مشارکت‌کنندگان و ابزار گردآوری داده‌ها: پژوهش حاضر با توجه به ماهیت سؤالات خود که در جستجوی «کیفیت» و «معنای» تجربه زیسته دانشجویان کارگر است، از رویکرد کیفی و به طور مشخص از روش پدیدارشناسی تفسیری (IPA) بهره گرفته است. جامعه پژوهش شامل کلیه دانشجویان کارگر شاغل به تحصیل در دانشگاه‌های دولتی شهر تهران در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ بود. نمونه‌گیری به روش هدفمند با حداکثر تنوع انجام شد و پس از انجام ۱۵ مصاحبه، اشباع نظری حاصل گردید. مشارکت‌کنندگان شامل ۸ زن و ۷ مرد با دامنه سنی ۲۰ تا ۲۸ سال بودند که در مشاغل متنوعی مانند کارگری صنعتی، خدماتی، پیک موتوری، کار ساختمانی، فروشنده‌گی و رانندگی اسنپ با ساعات کاری ۲۰ تا ۵۰ ساعت در هفته اشتغال داشتند. ابزار اصلی گردآوری داده‌ها، راهنمای مصاحبه نیمه‌ساختاریافته بود که در پنج بخش طراحی شد: سرمایه اولیه و پیشینه طبقاتی، میدان کار و میدان دانشگاه، شکاف هیبتوسی، مکانیسم‌های بازتولید و تحرک، و چشم‌انداز آینده. هر مصاحبه بین ۴۵ تا ۹۰ دقیقه به طول انجامید و پس از ضبط و پیاده‌سازی کلمه به کلمه، برای تحلیل آماده شد.

تحلیل داده‌ها، اعتبار و ملاحظات اخلاقی: تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل تماتیک براون و کلارک (۲۰۰۶) در شش مرحله (آشنایی با داده‌ها، تولید کدهای اولیه، جستجوی تم‌ها، بازبینی تم‌ها، تعریف و نامگذاری تم‌ها، و تولید گزارش) انجام شد. در فرآیند کدگذاری، ۱۱۲ کد اولیه شناسایی شد که پس از دسته‌بندی به ۲۸ کد محوری و در نهایت به چهار تم اصلی تقلیل یافتند. برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار MAXQDA نسخه ۲۰۲۲ استفاده گردید. برای افزایش اعتبار یافته‌ها، از چهار معیار لینکلن و گوبا (۱۹۸۵) شامل اعتبار (بازخورد مشارکت‌کنندگان و مشاهده طولانی مدت)، قابلیت انتقال (توصیف غنی از زمینه پژوهش)، قابلیت اعتماد (نگهداری مستندات کامل و ممیزی خارجی) و تأییدپذیری (ثبت خودبازتابی و نقل قول‌های مستقیم) استفاده شد. هم‌کدگذاری توسط پژوهشگر دیگر روی ۲۰ درصد داده‌ها با ضریب توافق ۸۶/۰ انجام شد. ملاحظات اخلاقی شامل کسب رضایت آگاهانه، تضمین محرمانگی اطلاعات، حق خروج در هر مرحله و شفافیت کامل در اهداف پژوهش بود.

یافته‌های پژوهش

تحلیل عمیق داده‌های حاصل از مصاحبه با ۱۵ دانشجوی کارگر به شناسایی چهار تم اصلی انجامید که در ادامه با تفصیل ارائه می‌شوند.

۱. تم اول: شکاف هیبتوسی دوگانه

تم اول به تجربه زیسته دانشجویان کارگر از قرارگرفتن همزمان در دو میدان متفاوت با قواعد متعارض اشاره دارد. تقریباً همه مشارکت‌کنندگان (۱۳ نفر از ۱۵ نفر) به طور صریح یا ضمنی از احساس «دوتکه بودن» و «نوسان هویتی» سخن گفتند.

زیر تم ۱-۱: تقابل هیتوس دانشجویی و هیتوس کارگری

مشارکت‌کنندگان به وضوح میان دو نوع هیتوس متمایزی که باید در دو میدان متفاوت به کار گیرند، تمایز قائل می‌شدند. هیتوس دانشجویی مستلزم کنش تأملی، پرسشگری، نقد، و مداراست؛ در حالی که هیتوس کارگری مستلزم کنش عملی، اطاعت، تحمل فشار فیزیکی، و کم‌حرفی است.

P2 (مرد، کارگر صنعتی، مهندسی مکانیک) این تقابل را چنین توصیف می‌کند:

«صبح که می‌روم سر کار، باید آدم محکم و بی‌حرفی باشم. هرچه سرکارگر می‌گوید بدون چون و چرا انجام بدم. نباید سؤال بپرسم که چرا این کار را می‌کنیم بعد از ظهر که می‌رسم دانشگاه، ناگهان باید آدم فکور و سؤالی بشوم. استاد می‌گوید «نظرت چیست؟» و من باید تحلیل کنم. این دو تا آدم باهم فرق دارند و من مدام بینشان پاره می‌شوم».

P7 (زن، آرایشگر، جامعه‌شناسی) نیز تجربه مشابهی را روایت می‌کند:

«در آرایشگاه با زنانی سروکار دارم که اغلب تحصیلات بالایی ندارند. باید با زبان خودشان حرف بزنم، ساده و بی‌پیرایه. یک ساعت بعد در کلاس جامعه‌شناسی نظریه‌های فوکو و بوردیو را بحث می‌کنیم. گاهی احساس می‌کنم من دو نفر هستم. یکی آرایشگر مردم‌پسند، یکی دانشجوی منتقد».

زیر تم ۱-۲: احساس غریبی در میدان دانشگاه

علیرغم حضور فیزیکی در دانشگاه، بسیاری از دانشجویان کارگر خود را در میدان دانشگاه «غریبه» احساس می‌کنند. این غریبی ریشه در تفاوت هیتوس و کمبود سرمایه فرهنگی دارد.

P1 (زن، کارگر خدماتی نظافت، علوم تربیتی) در این باره می‌گوید:

«اولین ترم که وارد دانشگاه شدم، حس کردم به جایی آمدم که مال من نیست. هم‌کلاسی‌هایم از کتاب‌هایی حرف می‌زدند که من اسمشان را هم نشنیده بودم. استاد از فیلمی مثال می‌زد که من نه تنها ندیده بودم، حتی نمی‌دانستم چنین فیلمی وجود دارد. من هنوز هم گاهی در کلاس احساس می‌کنم یک نفر خارجی هستم که آمده مهمان».

P4 (مرد، کارگر ساختمانی، حسابداری) این غریبی را به تفاوت در «زبان بدن» و «نحوه بیان» نسبت می‌دهد:

«من در ساختمان بزرگ شدم. پدرم بنا بود. زبانمان پر از اصطلاحات عامیانه است. وقتی وارد کلاس حسابداری شدم، دیدم بچه‌ها طور دیگری حرف می‌زنند. خیلی مودب و رسمی. من هم سعی کردم خودم را شبیه آنها کنم، اما هنوز گاهی لغزش می‌خورم و یک کلمه عامیانه می‌گویم. همه نگاهم می‌کنند، انگار چیز عجیبی گفتم».

زیر تم ۱-۳: استراتژی‌های مواجهه با شکاف هیتوسی

مشارکت‌کنندگان برای مواجهه با این شکاف، استراتژی‌های متفاوتی اتخاذ می‌کنند. مهمترین این استراتژی‌ها عبارتند از: «کدگزینی» (کد switching)، «پنهان‌سازی هویت کارگری»، و «عادت‌زدایی اجباری».

P12 (مرد، فروشنده دوره‌گرد، اقتصاد) استراتژی کدگزینی را شرح می‌دهد:

«یاد گرفتم که چه وقت از کدام زبان استفاده کنم. سر کار با نرخ‌ها و تخفیف‌ها حرف می‌زنم، سود و زیان. سر کلاس اقتصاد با مفاهیم نظری، بازار کامل، کشش تقاضا. این دو زبان را حفظ هستم. مشکل وقتی است که باید ناگهان از یکی به دیگری بروم. گاهی سردرگم می‌شوم».

P3 (زن، پیک موتوری، روانشناسی) استراتژی پنهان‌سازی را به کار می‌گیرد:

«هیچ وقت به هم‌کلاسی‌هایم نگفتم پیک موتوری هستم. گفتم کارمند اداری هستم. شاید ترس از قضاوت شدن بود. می‌ترسیدم اگر بدانند با موتور بین ماشین‌ها رد می‌شوم، دیگر جدی‌ام نگیرند. در کلاس روانشناسی بالینی، نمی‌شود بگویی من هر روز با استرس تصادف و ترافیک مواجه‌ام».

۴-۲. تم دوم: مکانیسم‌های باز تولید نابرابری

تم دوم به عواملی اشاره دارد که علیرغم حضور در دانشگاه، دانشجوی کارگر را در موقعیت طبقاتی پایین‌تری نگه می‌دارد و مانع تحرک صعودی او می‌شود. سه مکانیسم اصلی در این زمینه شناسایی شد.

زیرتم ۱-۲: کمبود سرمایه فرهنگی ارثی

تقریباً همه مشارکت‌کنندگان (۱۴ نفر از ۱۵ نفر) اذعان داشتند که والدین آن‌ها تحصیلات دانشگاهی ندارند. این کمبود سرمایه فرهنگی ارثی، خود را در سه سطح نشان می‌دهد: عدم آشنایی با قواعد بازی در میدان دانشگاه، نداشتن الگوی خانوادگی از زیست‌جهان روشنفکری، و ناتوانی والدین در کمک به تکالیف تحصیلی.

P10 (مرد، کارگر شهرداری، علوم سیاسی) با تأسف می‌گوید:

«من اولین نفری هستم در خانواده‌ام که به دانشگاه آمده. پدرم سواد خواندن و نوشتن هم ندارد. این را می‌گویم که بفهمید فاصله چقدر زیاد است. اصلاً نمی‌دانستم باید با استاد چه طور حرف بزنم. نمی‌دانستم نمره دادن سلیقه‌ای است و باید خودم را به استاد بشناسانم. نمی‌دانستم کتاب خواندن غیر از کتاب درسی هم دارد. ترم اول را با سه بیست قبول شدم، اما هیچ‌کدام از این را بلد نبودم.»

P5 (زن، فروشنده لباس، حقوق) به ناتوانی خانواده در مشاوره دادن اشاره می‌کند:

«وقتی درس سختی دارم یا با مشکلی در دانشگاه مواجه می‌شوم، کسی را ندارم که بپرسم. مادرم که فقط دیپلم دارد، می‌گوید «تلاشت را بکن دخترم». اما همین نمی‌تواند راهکار بدهد. پدرم هم که کارگر است، می‌گوید «انشاءالله». بچه زرنگ‌های کلاس پدر و مادر دکتر و مهندس دارند که شب با آنها مرور می‌کنند، پروژه‌هایشان را چک می‌کنند، حتی مقاله‌هایشان را ویرایش می‌کنند. من کسی را ندارم.»

زیرتم ۲-۲: ضعف سرمایه اجتماعی

دومین مکانیسم بازتولید، ضعف شبکه‌های اجتماعی است. دانشجویان کارگر از دسترسی به شبکه‌های حرفه‌ای، فرصت‌های کارآموزی، و واسطه‌های قدرتمند محروم هستند.

P6 (مرد، کارگر بسته‌بندی، مدیریت صنعتی) از این ضعف می‌گوید:

«بچه‌های کلاس من که پدران‌شان مدیر یا صاحب صنعت هستند، تابستان‌ها می‌روند کارآموزی در شرکت‌های خوب، با معرفی پدرشان. من رزومه می‌فرستم به ده تا شرکت، یا جواب نمی‌دهند یا می‌گویند «تجربه نمی‌خواهید، نیروی کار ساده می‌خواهیم». نتیجه می‌شود من همان کار بسته‌بندی را ادامه می‌دهم و آنها پله‌های ترقی را یکی یکی بالا می‌روند.»

P8 (مرد، راننده اسنپ، مهندسی کامپیوتر) به فقدان «پل‌های اجتماعی» اشاره می‌کند:

«در دانشگاه ارتباطات خوبی برقرار نکردم. نه وقتش را داشتم، نه حوصله‌اش را هم‌کلاسی‌ها بعد از کلاس می‌روند کافی‌شاپ، من باید برسم سر کار. حالا در ترم آخر، می‌بینم کسانی که همان موقع با استاد ارتباط گرفتند، الان برای کار معرفی شدند. من حتی شماره استاد را ندارم.»

زیرتم ۳-۲: عدم تناسب میدان شغلی با رشته تحصیلی

سومین مکانیسم بازتولید، شاغل بودن دانشجوی کارگر در مشاغلی است که ارتباطی با رشته تحصیلی او ندارد و فاقد ارزش افزوده فرهنگی است. در چنین شرایطی، کار نه پل تحرک که مانعی برای پیشرفت است.

P9 (زن، کارگر قالیشویی، زبان انگلیسی) این وضعیت را چنین توصیف می‌کند:

«هشت ساعت در روز دستم در آب و صابون است. قالیشویی کار فکری نیست، کار فیزیکی محض است. وقتی خسته به خانه می‌رسم، دیگر حوصله لغت انگلیسی خواندن ندارم مغزم از کار می‌افتد. این کار نه به دردم می‌خورد، نه به درسیم کمک می‌کند. فقط یک منبع درآمد است که مرا از هدف اصلی‌ام دور می‌کند.»

P14 (مرد، باربری میوه، تربیت بدنی) نیز روایت مشابهی دارد:

«تربیت بدنی می‌خوانم، اما صبح تا ظهر بار میوه جابه‌جا می‌کنم. کمرم دارد از کار می‌افتد. نه فرصت دارم تمرین کنم، نه انرژی. دیگر آن آدم ورزشکار سابق نیستم. این کار برعکس، تنم را تحلیل می‌برد.»

۴-۳. تم سوم: مکانیسم‌های تسهیل‌گر تحرک

در نقطه مقابل، برخی عوامل و راهبردها وجود دارند که می‌توانند دانشجوی کارگر را علیرغم محدودیت‌های ساختاری، به سمت تحرک اجتماعی سوق دهند. چهار مکانیسم اصلی در این زمینه شناسایی شد.

زیرتم ۳-۱: کارگزاران نهادی

حضور حداقل یک «کارگزار نهادی» (معمولاً یک استاد حمایت‌گر یا مشاور تحصیلی آگاه) می‌تواند مسیر دانشجوی کارگر را به کلی دگرگون کند. مشارکت‌کنندگانی که تجربه تحرک نسبی داشتند، همگی به وجود چنین کارگزارانی اشاره کردند.

P11 (زن، معلم خصوصی، ریاضی) از نقش استاد راهنمایش می‌گوید:

«استاد راهنمایم، خانم دکتر، وقتی فهمید من شاغل هستم و شرایط سختی دارم، خیلی کمکم کرد. نه فقط درسی. یک بار گفت «بیا با هم قهوه بخوریم». توی قهوه‌خانه از برنامه زندگی‌ام پرسید، از مشکلاتم. بعد به من گفت چطور بورسیه بگیرم، چطور مقاله بنویسم، با چه کسانی ارتباط بگیرم. او بود که من را با دنیای آکادمیک واقعی آشنا کرد. بدون او من هنوز در ترم سوم گیر کرده بودم».

P13 (زن، کارگر نساجی، طراحی صنعتی) نیز تجربه مشابهی دارد:

«یک استادی داشتیم که خودش روایت می‌کرد قبلاً در کارخانه کار می‌کرده. شاید به خاطر همین بود که ما دانشجویهای کارگر را بهتر درک می‌کرد. سر کلاس همیشه می‌گفت «اگر کسی مشکل مالی دارد، بیاید با من حرف بزند». برای من و چند نفر دیگر کار نیمه‌وقت مرتبط با رشته پیدا کرد. یعنی نه اینکه پول بدهد به ما، بلکه واسطه شد. من الآن در یک استودیوی طراحی نیمه‌وقت کار می‌کنم، آن هم در کنار درس».

زیرتم ۳-۲: سرمایه اجتماعی همتایان (شبکه دانشجویان کارگر)

دومین مکانیسم تسهیل‌گر، تشکیل شبکه‌های حمایتی میان خود دانشجویان کارگر است. این شبکه‌ها امکان تبادل اطلاعات (کدام کارفرما منصف است، کدام استاد کمک می‌کند)، تقسیم منابع (کتاب، جزوه، نرم‌افزار)، و حمایت عاطفی (همدلی با مشکلات مشترک) را فراهم می‌کنند.

P1 (زن، کارگر نظافت، علوم تربیتی) از یک گروه تلگرامی می‌گوید:

«چند نفر از دانشجویان کارگر یک گروه تلگرامی درست کرده‌ایم. آنجا جزوه می‌گذاریم، از اساتید خوب و بد می‌گوییم، گاهی هم فقط درد دل می‌کنیم. مهمترین فایده‌اش این است که آدم می‌فهمد تنها نیست. بقیه هم دقیقاً همان چیزهایی را تجربه می‌کنند که من تجربه می‌کنم. این خیلی آرامش‌بخش است».

P7 (زن، آرایشگر، جامعه‌شناسی) نیز به نقش همتایان اشاره می‌کند:

«یک دوستی دارم که مثل من کار می‌کند و درس می‌خواند. ما با هم برنامه می‌ریزیم. هفته‌ای یک بار می‌نشینیم و با هم درس می‌خوانیم. اگر یکی از ما خسته باشد، دیگری ساپورت می‌کند. گاهی قرض می‌دهیم به هم. این سرمایه اجتماعی کوچک خیلی به من کمک کرده».

زیرتم ۳-۳: راهبردهای عاملیتی (مدیریت زمان و انتخاب شغل منعطف)

دانشجویانی که مسیر تحرک را طی کرده‌اند، از راهبردهای عاملیتی مشخصی استفاده می‌کنند. مهمترین این راهبردها عبارتند از: مدیریت زمان سختگیرانه، انتخاب شغل‌های پاره‌وقت منعطف (نه تمام‌وقت)، و چشم‌پوشی از تفریحات و اوقات فراغت.

P11 (زن، معلم خصوصی، ریاضی) برنامه روزانه خود را شرح می‌دهد:

«ساعت ۶ صبح بیدار می‌شوم. تا ۸ درس می‌خوانم. ۸ تا ۱۲ سر کار هستم (تدریس خصوصی). ۱۲ تا ۲ استراحت و ناهار. ۲ تا ۶ در دانشگاه کلاس و کتابخانه. ۶ تا ۱۰ هم یا کار می‌کنم یا درس می‌خوانم. آخر هفته‌ها را هم می‌دهم برای جبران کمبودها. تفریح؟ نه، دیگر نه وقتش هست، نه حوصله‌اش. اما قبول کردم این چند سال را فدا می‌کنم برای آینده».

P5 (زن، فروشنده لباس، حقوق) در مورد انتخاب شغل هوشمندانه می‌گوید:

«قبلاً تمام‌وقت کار می‌کردم. اما دیدم معدل‌م پایین آمده. رفتم با رئیس‌ام صحبت کردم و گفتم می‌خواهم پاره‌وقت کار کنم. حقوقم نصف شد، اما زمان بیشتری برای درس پیدا کردم. الآن پولم کمتر است، اما شانس موفقیت‌ام بیشتر. یک جور سرمایه‌گذاری است».

زیرتم ۴-۳: مقاومت و عاملیت نمادین

برخی مشارکت‌کنندگان از راهبردهای «عاملیت نمادین» استفاده می‌کنند؛ یعنی با بازتعریف معنایی وضعیت خود، فشارهای هیتوسی را کاهش می‌دهند.

P10 (مرد، کارگر شهرداری، علوم سیاسی) این استراتژی را به کار می‌گیرد:

«من کارگری خودم را پنهان نمی‌کنم. برعکس، به آن افتخار می‌کنم. به دوستانم می‌گویم من کارگر شهرداری هستم. به استاد هم می‌گویم. چرا؟ چون این هویت به من قدرت می‌دهد. من از طبقه پایین آمده‌ام و به دانشگاه رسیده‌ام. این یعنی من قوی‌تر از آنها هستم که از طبقه بالا با پله‌برقی آمده‌اند. من با پای پیاده آمده‌ام. این بازتعریف به من انرژی می‌دهد برای ادامه.»

۴-۴. تم چهارم: سرانجام‌های مسیر دوگانه

چهارمین و آخرین تم، به سرانجام متفاوت دانشجویان کارگر در مسیر حرکت میان میدان‌ها اشاره دارد. بر اساس یافته‌ها، سه مسیر سرانجام اصلی قابل تشخیص است.

زیر تم ۴-۱: تحرک اجتماعی صعودی (حدود ۳۳٪ - ۵ نفر)

۵ نفر از ۱۵ مشارکت‌کننده (P1، P5، P7، P11، P13) مسیر تحرک صعودی را طی کرده‌اند. ویژگی‌های مشترک این گروه عبارتند از:

- وجود حداقل یک کارگزار نهادی (استاد حمایت‌گر)
- سرمایه اجتماعی نسبتاً بهتر (حداقل یک دوست یا شبکه حمایتی)
- شغل پاره‌وقت منعطف یا نیمه‌مرتبط با رشته
- اتخاذ راهبردهای عاملیتی آگاهانه
- معدل نسبتاً بالا (بالای ۱۶ از ۲۰)

P13 (زن، کارگر سابق نساجی، طراحی صنعتی) که اکنون در یک استودیوی طراحی کار می‌کند، می‌گوید:

«دو سال پیش فکر می‌کردم تا آخر عمر باید در کارخانه نساجی کار کنم. الآن در استودیوی طراحی هستم، کارم به درسم ربط دارد، درآمد بهتری دارم، و مهمتر از همه، آینده را می‌توانم تصور کنم. هنوز راه زیادی مانده، اما مطمئنم دیگر به عقب برنمی‌گردم.»

زیر تم ۴-۲: بازتولید موقعیت طبقاتی (حدود ۷٪ - ۷ نفر)

۷ نفر از ۱۵ مشارکت‌کننده (P2، P3، P6، P8، P10، P12، P15) مسیر بازتولید را طی کرده‌اند. آن‌ها همچنان در حال تحصیل هستند و احتمالاً فارغ‌التحصیل می‌شوند، اما انتظار نمی‌رود که موقعیت طبقاتی آن‌ها نسبت به والدینشان بهبود قابل توجهی یابد. ویژگی‌های این گروه:

- عدم وجود کارگزار نهادی مؤثر
- سرمایه اجتماعی بسیار محدود
- اشتغال تمام‌وقت در مشاغل نامرتبط با رشته
- فرسودگی و کاهش انگیزه
- معدل متوسط یا پایین (۱۲ تا ۱۵)

P8 (مرد، راننده اسنپ، مهندسی کامپیوتر) با ناامیدی می‌گوید:

«احتمالاً بعد از فارغ‌التحصیلی هم همان راننده اسنپ باشم. بازار کار کامپیوتر اشباع شده. بدون رابطه که کسی را نمی‌گیرند. من پنج سال زحمت کشیدم، کار کردم، درس خواندم، اما آخرش می‌بینم بچه‌ای که پول پدرش را داشته، راحت‌تر از من سر کار رفته. سیستم این طوری است. آدم خسته می‌شود.»

زیر تم ۴-۳: افت موقعیت و ترک تحصیل (حدود ۲۰٪ - ۳ نفر)

۳ نفر از ۱۵ مشارکت‌کننده (P4، P9، P14) مسیر افت موقعیت و ترک تحصیل را طی کرده‌اند. از این میان، دو نفر (P9 و P14) تحصیل را رها کرده‌اند و یک نفر (P4) در آستانه ترک تحصیل است. ویژگی‌های این گروه:

- شدیدترین سطح فشار اقتصادی و شغلی
- عدم حمایت نهادی
- سرمایه فرهنگی بسیار پایین
- انباشت سرخوردگی و احساس بی‌عدالتی

P9 (زن، کارگر قالیشویی، زبان انگلیسی) که تحصیل را نیمه‌کاره رها کرده، می‌گوید:

«ترم سوم بودم که دیگر نتوانستم ادامه دهم. شش ماه بود که یک کتاب نخوانده بودم. هر روز عصر که از قالیسویی برمی‌گشتم، چشمانم از بوی صابون می‌سوخت و کمرم از خم شدن می‌گرفت. دیگر توان درس خواندن نداشتم. با خودم گفتم این وضعیت فایده ندارد. حالا فقط کار می‌کنم. دیگر به دانشگاه فکر نمی‌کنم شاید روزی... اما حالا نه.»

P14 (مرد، باربری میوه، تربیت بدنی) نیز در آستانه انصراف است:

«ترم پیش دو تا درس را افتادم. امسال هم وضع خوب نیست. گفتند به من بیست واحد بدهید، اما من حتی پنج واحد را هم به سختی می‌خوانم. فکر می‌کنم ترم بعد دیگر ثبت‌نام نکنم. به چه درد می‌خورد؟ می‌روم باربری میوه، همان کار خودمان را می‌کنم. لااقل پول درمی‌آوریم بدون استرس درس و دانشگاه.»

خلاصه یافته‌ها

جدول ۱ خلاصه‌ای از چهار تم اصلی و زیرتم‌های مرتبط را ارائه می‌دهد.

جدول ۱: خلاصه تم‌ها و زیرتم‌های مستخرج از تحلیل

تم اصلی	زیرتم‌ها	تعداد مشارکت‌کنندگان اشاره‌کننده	شدت (میانگین کدها)
۱. شکاف هبیتوسی دوگانه	۱-۱. تقابل هبیتوس دانشجویی و کارگری	۱۳	بالا
	۱-۲. احساس غریبی در میدان دانشگاه	۱۲	بالا
	۱-۳. استراتژی‌های مواجهه	۱۱	متوسط
۲. مکانیسم‌های بازتولید	۲-۱. کمبود سرمایه فرهنگی ارثی	۱۴	بسیار بالا
	۲-۲. ضعف سرمایه اجتماعی	۱۳	بالا
	۲-۳. عدم تناسب میدان شغلی	۱۵	بسیار بالا
۳. مکانیسم‌های تسهیل‌گر تحرک	۳-۱. کارگزاران نهادی	۶ (از ۵ تحرک یافته)	بالا (در گروه تحرک)
	۳-۲. سرمایه اجتماعی همتایان	۹	متوسط
	۳-۳. راهبردهای عاملیتی	۸	متوسط
	۳-۴. مقاومت و عاملیت نمادین	۵	متوسط
۴. سرانجام‌های مسیر	۴-۱. تحرک صعودی (۳۳٪)	۵	-
	۴-۲. بازتولید (۴۷٪)	۷	-
	۴-۳. افت و ترک تحصیل (۲۰٪)	۳	-

بحث و تفسیر

بازخوانی یافته‌ها در پرتو نظریه بوردیو: یافته‌های این پژوهش به روشنی نشان می‌دهند که موقعیت «دانشجوی کارگر» عرصه‌ای از تضاد دیالکتیکی میان ساختار و عاملیت است. از یک سو، سرمایه‌های اولیه (به ویژه سرمایه فرهنگی ارثی و سرمایه اجتماعی) و موقعیت میدان‌های درگیر (به ویژه عدم تناسب میدان شغلی با رشته تحصیلی) فشارهایی ساختاری برای بازتولید نابرابری ایجاد می‌کنند. از سوی دیگر، عاملیت فردی (راهبردهای مدیریت زمان، انتخاب شغل منعطف، مقاومت نمادین) و حضور کارگزاران نهادی (اساتید حمایت‌گر) می‌توانند مسیر را به سمت تحرک صعودی تغییر دهند.

این یافته با نظریه بوردیو که بر نقش سرمایه فرهنگی در بازتولید نابرابری تأکید دارد، همخوانی کامل دارد. بوردیو (۱۹۹۰) نشان داد که موفقیت تحصیلی تا حد زیادی تابع سرمایه فرهنگی ارثی است. در پژوهش حاضر، ۱۴ نفر از ۱۵ مشارکت‌کننده از کمبود سرمایه فرهنگی ارثی سخن گفتند و این کمبود را مانعی جدی در مسیر تحصیلی خود دانستند. این یافته با مطالعات پیشین در ایران (شفیع‌پور مطلق، ۱۳۹۵) نیز هماهنگ است.

با این حال، پژوهش حاضر فراتر از بوردیو، نقش عاملیت و کارگزاران نهادی را نیز برجسته می‌کند. بوردیو متهم به جبرگرایی است؛ یعنی بیش از حد بر ساختار تأکید می‌کند و کمتر به امکان کنش آگاهانه و تغییر توجه دارد. یافته‌های ما نشان می‌دهد که اگرچه ساختار فشار زیادی وارد می‌کند، اما گروهی از دانشجویان کارگر (حدود یک‌سوم) موفق به تحرک صعودی می‌شوند. این موفقیت مرهون عوامل «عاملیتی» (راهبردهای فردی) و «رابطه‌ای» (حضور کارگزاران نهادی) است. این یافته با مفهوم «سرمایه جمعی فرهنگی» یوسو (۲۰۰۵) و نظریه کارگزاران نهادی استنتون-سالازار (۲۰۱۱) همخوانی دارد.

مقایسه با نتایج تحقیقات

یافته‌های این پژوهش با پژوهش‌های بین‌المللی در حوزه اشتغال دانشجویی همخوانی و تفاوت‌هایی دارد:

همخوانی‌ها:

- با مطالعه رویینز (۲۰۰۴) در انگلستان که نشان داد دانشجویان طبقات پایین با «شکاف هیتوسی» مواجه‌اند، همخوان است.
- با مطالعه آدامز و همکاران (۲۰۲۲) در استرالیا که از «خستگی نقشی» دانشجویان کارگر سخن گفت، همخوان است.
- با مطالعه ریموند (۲۰۱۶) در فرانسه که نشان داد اشتغال مرتبط با رشته محرک تحرک و اشتغال نامرتب بازتولیدکننده نابرابری است، همخوانی کامل دارد.

تفاوت‌ها:

- در پژوهش‌های اروپایی، نسبت دانشجویانی که به دلیل کار تحصیل را رها می‌کنند معمولاً زیر ۱۰٪ است (به دلیل وجود سیستم‌های حمایتی قویتر)؛ اما در پژوهش حاضر این نسبت به ۲۰٪ می‌رسد که نشان‌دهنده ضعف نظام حمایت اجتماعی در ایران است.
- همچنین در پژوهش‌های اروپایی، نقش کارگزاران نهادی کمتر برجسته شده است؛ شاید به این دلیل که در آن کشورها حمایت‌های نهادی رسمی (بورس، وام، خوابگاه ارزان) وجود دارد. در ایران، به دلیل ضعف این حمایت‌های رسمی، نقش کارگزاران نهادی غیررسمی (اساتید حمایت‌گر) حیاتی‌تر می‌شود.

دلالت‌های نظری پژوهش

پژوهش حاضر سه دلالت نظری مهم دارد:

- اول:** نشان می‌دهد که نظریه بورديو، علیرغم قدرت تبیینی بالا، نیازمند تکمیل با مفهوم «عاملیت» است. ترکیه‌ای و دیگران (۲۰۱۶) نیز به همین نتیجه رسیده‌اند. یک مدل بورديو-عاملیتی که هم به ساختار (سرمایه‌ها، میدان، هیتوس) و هم به عاملیت (راهبردهای فردی، کارگزاران نهادی) توجه کند، قدرت تبیینی بیشتری برای پدیده‌های مرزی مانند «دانشجوی کارگر» دارد.
- دوم:** نشان می‌دهد که مفهوم «هیتوس» باید به شکل «هیتوس دوگانه» یا «شکاف هیتوسی» بازتعریف شود. در شرایطی که یک کنشگر همزمان در دو میدان با قواعد متفاوت حضور می‌یابد، هیتوس واحد او نمی‌تواند به طور کامل با هر دو میدان سازگار باشد. این «شکاف هیتوسی» منبع اصلی استرس، فشار و سردرگمی است.
- سوم:** نشان می‌دهد که باید میان انواع اشتغال دانشجویی تمایز قائل شد. اشتغال «همخوان» (مرتبط با رشته، دارای ارزش افزوده فرهنگی، نیمه‌وقت و منعطف) محرک تحرک است؛ اما اشتغال «ناهمخوان» (نامرتب، فاقد ارزش افزوده، تمام‌وقت) بازتولیدکننده نابرابری است.

دلالت‌های سیاستی برای نظام آموزش عالی

یافته‌های این پژوهش دلالت‌های عملی مشخصی برای سیاست‌گذاران نظام آموزش عالی دارد:

۱. ایجاد دفتر مشاوره ویژه دانشجویان شاغل: دانشگاه‌ها باید دفاتر مشاوره تخصصی برای دانشجویان شاغل ایجاد کنند. این دفاتر می‌توانند نقش «کارگزار نهادی» را ایفا کرده و این دانشجویان را با قواعد بازی در میدان دانشگاه آشنا کنند.
۲. انعطاف‌پذیری برنامه درسی و کلاس‌ها: ارائه کلاس‌ها در ساعات غیراداری (عصر و آخر هفته)، امکان ثبت‌نام نیمه‌حضور و مجازی، و تسهیل فرآیند مرخصی تحصیلی می‌تواند به کاهش تعارض نقش کمک کند.
۳. ایجاد شبکه‌های همتایان: دانشگاه‌ها می‌توانند با تشکیل انجمن‌ها یا کانال‌های ارتباطی ویژه دانشجویان شاغل، بستری برای تبادل اطلاعات و حمایت عاطفی فراهم آورند.

۴. آموزش اساتید: اساتید باید نسبت به وضعیت دانشجویان شاغل حساس شوند. یک استاد آگاه می‌تواند با انعطاف در مهلت تکالیف، ارائه مشاوره تحصیلی، و در مواردی واسطه‌گری برای یافتن کار مرتبط، نقشی تعیین‌کننده ایفا کند.

دلالت‌های سیاستی برای سازمان تأمین اجتماعی

یافته‌های این پژوهش برای سازمان تأمین اجتماعی نیز دلالت‌های مهمی دارد:

۱. طراحی بسته بیمه ویژه دانشجویان کارگر: دانشجویان کارگر به دلیل ترکیب تحصیل و کار، در معرض ریسک‌های مضاعفی (حوادث ناشی از خستگی، بیماری‌های ناشی از فشار کاری، استرس و اختلالات روانی) هستند. سازمان تأمین اجتماعی می‌تواند بسته بیمه تکمیلی ویژه‌ای با پوشش این ریسک‌ها طراحی کند.
۲. بیمه بیکاری دانشجویی: بسیاری از دانشجویان کارگر در مشاغل غیررسمی و فاقد قرارداد کار می‌کنند و از پوشش بیمه بیکاری محرومند. پیشنهاد می‌شود سازوکاری طراحی شود که این دانشجویان بتوانند با پرداخت حق بیمه داوطلبانه، از مزایای بیمه بیکاری بهره‌مند شوند.
۳. تسهیلات قرض‌الحسنه برای کاهش ساعات کار: یکی از راهبردهای مؤثر در گروه تحرک‌یافته، کاهش ساعات کار و انتخاب شغل منعطف بود. سازمان تأمین اجتماعی می‌تواند با همکاری بانک‌ها، تسهیلات قرض‌الحسنه ویژه‌ای برای دانشجویان کارگر طراحی کند تا آن‌ها بتوانند ساعات کار خود را کاهش داده و به درس بپردازند.
۴. فرهنگ‌سازی و آگاهی‌بخشی: بسیاری از دانشجویان کارگر از حقوق بیمه‌ای خود آگاه نیستند. سازمان تأمین اجتماعی می‌تواند با همکاری دانشگاه‌ها، کارگاه‌های آگاهی‌بخشی درباره حقوق بیمه‌ای دانشجویان شاغل برگزار کند.

محدودیت‌های پژوهش

پژوهش حاضر با محدودیت‌های زیر مواجه بود:

۱. محدودیت جغرافیایی: پژوهش صرفاً در شهر تهران و در سه دانشگاه دولتی انجام شده است. تعمیم یافته‌ها به دانشجویان کارگر در شهرستان‌ها، دانشگاه‌های آزاد، پیام نور و غیرانتفاعی نیازمند احتیاط است.
۲. محدودیت نمونه: حجم نمونه (۱۵ نفر) اگرچه برای یک مطالعه پدیدارشناختی مناسب است، اما اجازه ارائه آمارهای دقیق از نسبت‌های تحرک و بازتولید را نمی‌دهد. نسبت‌های ارائه شده (۳۳٪، ۴۷٪، ۲۰٪) صرفاً در همین نمونه معنا دارند و نمی‌توان آن‌ها را به کل جامعه تعمیم داد.
۳. محدودیت خودگزارشی: داده‌ها بر اساس روایت‌های خودگزارشی مشارکت‌کنندگان است. امکان سوگیری حافظه یا تمایل به ارائه تصویر آرمانی از خود (به ویژه در بخش «راهبردهای عملیتی») وجود دارد.
۴. مقطعی بودن پژوهش: این پژوهش در یک مقطع زمانی انجام شده و مسیر تحرک و بازتولید را در طول زمان ردیابی نکرده است. یک مطالعه طولی (چند ساله) می‌تواند نتایج دقیق‌تری ارائه دهد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین جامعه‌شناختی تجربه زیسته دانشجویان کارگر در پرتو نظریه سرمایه و میدان پیر بوردیو انجام شد. یافته‌ها نشان داد که دانشجویان کارگر با «شکاف هبیتوسی دوگانه» مواجه‌اند؛ آن‌ها به طور مداوم میان هبیتوس دانشجویی و هبیتوس کارگری در نوسان هستند و این نوسان منبع اصلی فشارها و چالش‌های آنان است. از نظر مکانیسم‌های بازتولید، کمبود سرمایه فرهنگی ارثی، ضعف سرمایه اجتماعی، و عدم تناسب میدان شغلی با رشته تحصیلی عواملی بودند که مشارکت‌کنندگان به عنوان موانع اصلی تحرک صعودی شناسایی کردند. در نقطه مقابل، حضور کارگزاران نهادی، سرمایه اجتماعی هم‌تایان، راهبردهای عاملیتی (مدیریت زمان، انتخاب شغل منعطف)، و مقاومت نمادین عواملی بودند که به تحرک اجتماعی کمک کردند.

در نهایت، سه مسیر سرانجام در میان مشارکت‌کنندگان شناسایی شد: تحرک صعودی (حدود یک‌سوم)، بازتولید موقعیت طبقاتی (حدود نیمی)، و افت موقعیت و ترک تحصیل (حدود یک‌پنجم). این یافته نشان می‌دهد که موقعیت «دانشجوی کارگر» ذاتاً نه به تحرک منجر می‌شود و نه به بازتولید؛ بلکه این سرمایه‌های پیشینی، کیفیت میدان‌های درگیر، حضور کارگزاران نهادی، و عاملیت فردی است که سرانجام نهایی را رقم می‌زند.

پاسخ به پرسش اصلی پژوهش (بازتولید نابرابری یا تحرک اجتماعی؟) آن است که هر دو در یک زیست جهان واحد ممکن است. نظام آموزش عالی و بازار کار ایران همزمان هم مکانیسم‌های بازتولید و هم مکانیسم‌های تحرک را در خود جای داده‌اند. آنچه سرانجام را تعیین می‌کند، ترکیب خاصی از سرمایه‌ها، موقعیت میدان‌ها، و عاملیت کنشگر است. اما آنچه از این پژوهش برمی‌آید، این هشدار است که ترازوی ساختار سنگین‌تر از ترازوی عاملیت است؛ اکثریت مشارکت‌کنندگان (حدود دو سوم) یا در مسیر بازتولید ماندند یا مسیر تحصیل را رها کردند. این یافته زنگ خطری برای سیاست‌گذاران است: بدون مداخلات حمایتی هدفمند، وعده «تحرک اجتماعی از طریق دانشگاه» برای فرزندان طبقه کارگر به سراب تبدیل خواهد شد.

منابع

- Adams, E., Smith, T., & Jones, R. (2022). The lived experience of working students: A phenomenological study in Australian universities. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 44(3), 231-248.
- Aghaei, M., Mohammadi, J., and Karimi, S. (2019). Study of factors affecting student employment at Tabriz University. *Quarterly Journal of Research and Planning in Higher Education*, 25(3), 87-105.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241-258). Greenwood Press.
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1990). *Reproduction in education, society and culture* (2nd ed.). Sage.
- Bourdieu, P., and Passeron, J. K. (1990). *Reproduction: On the Theory of the Education System*. Translated by J. Fattahi. Tehran: Markaz Publishing.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Holman, R., Adams, S., & Smith, J. (2014). The impact of student employment on academic performance: A systematic review. *Studies in Higher Education*, 39(8), 1422-1443.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Sage.
- Mazini, R. (2017). Pathology of University Graduate Recruitment and the Challenges of Simultaneous Employment with Education. *Sociological Studies of Youth*, 8(26), 11-28.
- Reay, D. (2004). Cultural capitalists and academic habitus: Classed and gendered labour in UK higher education. *Women's Studies International Forum*, 27(1), 31-39.
- Rezaei, M., Sadeghi, A., and Mousavi, S. (1400). Pathology of Simultaneous Employment with Education in Undergraduate Students. *Journal of Applied Research in Behavioral Sciences*, 12(4), 45-62.
- Robbins, D. (2004). The transcultural transferability of Bourdieu's sociology of education. *British Journal of Sociology of Education*, 25(4), 479-493.
- Romain, T. (2016). Student employment and social mobility in France: A Bourdieusian analysis. *French Sociology*, 57(2), 189-207.
- Shafipour Motlagh, F. (2016). The Relationship between Perceived Educational Justice and Academic Performance and Students' Mental Health. *Quarterly Journal of Educational Psychology*, 12(40), 23-42.
- Smith, J. A., Flowers, P., & Larkin, M. (2009). *Interpretative phenomenological analysis: Theory, method and research*. Sage.
- Stanton-Salazar, R. D. (2011). A social capital framework for the study of institutional agents and their role in the empowerment of low-status students and youth. *Youth & Society*, 43(3), 1066-1109.
- Turkay, S., Konyar, M., & Demir, K. (2016). Agency and structure in the educational trajectories of working-class students. *Turkish Journal of Sociology*, 36(2), 401-425.
- Yosso, T. J. (2005). Whose culture has capital? A critical race theory discussion of community cultural wealth. *Race Ethnicity and Education*, 8(1), 69-91.